

Din Psikolojisinde Tarihsel-Kültürel Yaklaşım: Disiplinlerarası Araştırmalar İçin Bakış Açıları*

Jacob A. BELZEN**
Çev. Ali AYTEN***

Beşerî Bilim Din Psikolojisine Doğru

Araştırmacıların çoğuna göre din psikolojisi, özellikle akademik bir disiplin olarak, hâlâ çok az rastlanan bir bilim dalıdır. Bunun sebebi, bazen böyle bir disiplinin teolojik ön kabuller nedeniyle imkânsız görülmesi, bazen kişisel ilgilerin olmaması nedeniyle gereksiz görülmesi ve bazen de dine karşı takınılan düşmanca tavırlardır. Diğer yandan psikolojik yaklaşımı içeren, “dinî kurtuluş” motifini kullanan, dine ve mâneviyata karşı psikolojivâri (psychology-like) yaklaşımlar sergileyen hâricî bir akademik psikoloji alanı da bulunmaktadır. Belki bir yönüyle pastoral psikolojiyi bu çerçevede değerlendirebiliriz. Bütün bunlara rağmen din ile ilgilenen psikolojivâri yaklaşımlar dar anlamda genellikle “din psikolojisi” olarak değerlendirilmezler.

Din psikolojisi din adına çok fazla yarar ortaya koymaz, daha çok mütevâzıca, dinin psikolojik görünümünü tanımlamaya çalışır (Vegote, 1983/1997). Geçen 30-40 yıl içerisinde ciddi emekler harcanarak hızla gelişen din psikolojisi (din psikolojisindeki bu gelişmeler için bk. Wulff¹ 1996) kendisini psikolojinin bir alt dalı olarak tanımlar (Hood ve diğerleri 1996) ve genel akademik psikolojinin farklı kollarına kendisini yönlendirir. Sonuç olarak din psikolojisi de genel psikolojinin kaderini paylaşır. Din psikolojisi akademik psikolojinin gücünden faydalanmakla birlikte onunla aynı tehlikelerle karşı karşıya kalmaktadır. Karl Buhler'in 1927'de *Crisis in Psychology (Psikolojinin Çıkılmazları)*² isimli eserinde dile getirdiği gibi psikolojideki kriz, aynı şekilde onun alt dalları için de geçerlidir. Bu

* “The Historicocultural Approach in the Psychology of Religion: Perspectives for Interdisciplinary Research”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1997, 36 (3), 358-371.

** Jacob A. Belzen Amsterdam Üniversitesi'nde din psikolojisi profesörüdür.

*** M.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Araştırma Görevlisi.

¹ David M. Wulff'un, “*Psychology of Religion: Classic and Contemporary - Din Psikolojisi: Klasik ve Modern*” başlıklı bu kitabı, din psikolojisinin temel konularında teorik ve empririk düzeyde geniş bilgi sunan ansiklopedik bir kaynak eserdir (çev).

² Kitapların Türkçe baskıları yoktur ancak okuyucu için Türkçeleri verilmiştir (çev).

krizi Amedeo Giorgi (1976), "bütünlükten ve güvenden yoksun olma" ve "bir bilim olarak kendini problematik değerlendirme" şeklinde tanımlamıştır. Bugün post modern çağda bile herhangi bir araştırmacı, psikolojideki bu çok biçimliliği dile getirme eğiliminde olsa bile, Giorgi'nin dile getirdiği sorunlardan bazıları (yukarıda bahsedilen iki problem) günümüzde de devam etmektedir.

Psikolojinin temel insan anlayışındaki sınırlılıkları, bireyin özelliklerini değerlendirmedeki yetersizlikleri ve orta sınıf beyaz öğrencilerle sınırlı kalıp genelle-nemeyen sonuçları aynı şekilde din psikolojisi için de problem teşkil etmektedir. Psikoloji, yetersiz düzeydeki ölçekleri yenilemesi ve daha nitelikli istatistiksel teknikler geliştirmesine rağmen, olguları yeterince derinlemesine inceleyememesi nedeniyle eleştirilmektedir. Giorgi'ye göre psikolojideki bu alâka eksikliğinin sebebi, psikolojinin kendini anlamlandırmadaki sorunudur. Çünkü psikoloji, doğal bilimlere özendi ve "yaşanan dünyanın isteklerine inanıp bilimin gerekliliklerine kulak asmama" veya "bilimin gerekliliklerine bağlı kalıp yaşanan dünyanın hakkını vermemesi" şeklinde ortaya çıkan temel ikilemi aşamadı. Giorgi'ye göre fenomenler kendilerini dünyada ifade ettikleri şekliyle incelenmelidir. Bu yüzden "psikoloji biliminin bakış açısı dünya perspektifi içerisinde inşa edilmelidir". İnsanın dünyasını anlamak için psikoloji, doğal bilimden ziyâde, "beşerî bir bilim" olmalıdır (Giorgi 1976: 293).

Giorgi'nin söyledikleri, oldukça anlamlı olmasına rağmen, her fırsatta oldukça soyut, felsefî ve yeterince gerçekçi olmamakla eleştirilmiştir. Fenomenologlar genellikle insan bilimi olarak, farklı bir psikolojinin gerekliliğini savunmalarına rağmen, ciddi bir alternatif teklif edememişlerdir. Onlar her zaman mevcut psikolojiden şikâyet etmişler, fakat daha iyisinin nasıl olması gerektiğini göstermemişlerdir. Peki durum böyle midir? Giorgi'nin görüşlerini ortaya koyduğu yıllarda bir insanî bilim olarak psikoloji henüz kendini tanımlama sürecindeydi. Fakat o günden bu yana birçok şey değişti. Bugün sosyal yapısalılık (Gergen 1985; Shotter 1993), öyküsel (narrative) psikoloji³ (Bruner 1990, 1992; Josselson-Lieblich 1993) retorik psikoloji (Billig 1987, 1991), diskürsif psikoloji⁴ (Edward-Potter 1991; Harré-Gillett 1994; Harré-Stearns 1995) gibi yeni ve farklı yaklaşımlar psikolojide geçerli alternatifler olarak ortaya çıkmışlardır. Aynı zamanda bu yaklaşımlar din psikolojisi adına da umut vericidir. Tabii ki ilk zamanlarda insanın günlük hayatındaki fenomenleri değerlendiren psikolojik

³ Öyküsel psikoloji (narrative psychology), psikolojinin alt dalı olmaktan ziyâde psikolojideki bir yaklaşıma işaret eder. İnsanın hayat tecrübesindeki hikâyeler ve anlamlar üzerinde duran bir yaklaşımdır. Jerome S Bruner, Kenneth Gergen, Rom Harré bu yaklaşımı benimseyen psikologlardan bazılarıdır (çev).

⁴ Diskürsif psikoloji (discursive psychology), insanların konuşmalarındaki psikolojik temaların analizine dayanan bir psikoloji yaklaşımıdır. Jonathan Potter ve Derek Edwards tarafından 1990'da geliştirilmiş bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım bellek, tutum, motiv ve atfetme gibi sosyal psikoloji ve bilişsel psikolojinin konularına yeni açılımlar getirmiştir (çev).

çabalar olmuştur. Bütün bunlarla birlikte mevcut din psikolojisini eleştirmek ve yeniden incelemekten ziyâde, psikolojinin nesnesi için tarihi-kültürel bir boyutu gündeme getirebilir ve din çalışmalarında kültürel psikolojiye dikkat çekebiliriz. Şu ana kadar ortaya konan yeni yayınlarda (bk. Jahoda 1993, Stigler ve dğr. 1990; Shweder 1991; Triandis 1994, 1995) ve *Kültür Psikoloji* ve *Psikokültürel* başlıklı yeni dergilerde olduğu gibi biz de psikolojide uzun bir geleneğe sahip olan “târihî-kültürel psikolojinin” din psikolojisine faydalı yaklaşımlar sunduğunu göstermeye çalışacağız. Ayrıca sosyo-tarihsel psikoloji de (Ratner 1991, 1993), farklı alanlardan araştırmacıların işbirliği yapmaları için yeni yaklaşımlar sunmaktadır. Daha da önemlisi bu psikoloji yaklaşımı dindarlık çalışmalarında etkin imkânlar ortaya koyar. Şimdi bu târihî-kültürel yaklaşımın din psikolojisi için neler sunduğuna şöyle kısaca bir bakalım.

Psikolojide Çoğulcu Yaklaşım

Dindarlığın zaman, kültür ve bireyler bağlamında oldukça çeşitli tezâhürleri olan bir olgu olması, pek çok farklı psikolojik yaklaşımlar ve “mini psikolojiler” tarafından incelenmesini mümkün kılar. Bu çerçevede teorik psikolojide veya psikoloji felsefesinde bilgi edinme teorileri genellikle iki ya da üç gruba ayrılabilir. İnsanlar mekanik, organik ya da yorumsamacı (hermeneutic) içerikli teorileri tercih edebilirler (Sanders-Rappard 1982; Strien 1993). Mekanik ve organik teoriler, insanî gerçeğin târihî-kültürel açıdan arka planını ve belirlenebilirliğini önemsememe eğilimindedirler. Yorumsamacı psikolojide ise, böyle bir yaklaşım benimsenmemiştir. Bu yüzden yorumsamacı psikoloji, dindarlık çalışmalarına daha uygun görmektedir.

Söz konusu farklı psikolojilerdeki bilim felsefesi yaklaşımları daha eski zamanlara dayanır. Doğal ve insanî bilimler ayrımı 1900’lü yıllara kadar uzanır. Fakat bugün ilim çevreleri böyle katı bir yaklaşıma bağlı kalmazlar. Açıklama-anlama arasındaki ve nomotetik-idiyografik⁵ araştırma arasındaki ayrımlar, artık katı bir şekilde sürdürülme de bu ayrımlar, psikolojide bugün bile büyük rol oynamaktadır. Fakat burada sorulması gereken asıl soru şudur: Psikoloji doğal bilimler tarzında mı çalışmalı yoksa insanî bilimlerin çalışma tarzına mı uymalıdır?

Psikolojide doğal-bilimsel yaklaşımın kurucusu olarak kabul edilen Wilhelm Wundt, psikolojinin çoğulcu bir yapıya sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre psikoloji, eğer sadece “temel psişik süreçleri” incelemek istiyorsa

⁵ Nomotetik yaklaşımda tekil bir olay yerine, davranışın altında yatan genel yasaları veya ilkeleri (örneğin davranışın veya kişiliğin, sınıflandırma ve tahmin amacıyla kullanılabilecek olan önemli yanlarını) belirlemek amacıyla birçok olay veya kişi incelenir ve ortak, evrensel özellikler belirlenmeye çalışılır. Buna karşılık idiyografik yaklaşımda ise genel ilke ve yasalarla değil, belli bir bireysel duruma özgü olarak ve önceden tahmin edilemeyen koşullarla açıklama yoluna gidilir (çev).

“deney”i metot olarak kullanabilir. Fakat “üst düzey psişik süreçleri” çalışmak isterse diğer bilimsel yönelimlere de başvurması gerekir (Wundt 1900-1909). Wundt’a⁶ göre psikologlar tarih bilimine başvurmalıdırlar. Onun zamanında psikoloji yanlış bir yönelim sebebiyle kırılma yaşamıştır. Bilimsel objektiflik ve prestij yakalama çabası içerisinde olan psikolojideki ana akım sık sık Wundt’un araştırma programına başvurdu. Wundt araştırma programında psikolojinin konularını doğal bilimin konusuymuş gibi ele aldı ve yöntem olarak nesnelleşmeye önem verdi. Bu ana akımı takip eden pek çok din psikoloğu da aynı yanlış yapma riskini taşımaktadır (Brown 1987).

Din Psikolojisinin Nesnesi: Kültürün Ürünü Olarak Dindarlık

İnsanoğlunun pek çok karakteristik özelliği gibi dindarlığı da kültürel bir fenomendir. Bundan onlarca yıl önce Vygotsky (1978) gibi bazı psikologlar, üst düzey psişik fonksiyonların kültürel ve bireysel (kültürel olanı kendine mal etme) olmak üzere çifte kökeninin olduğunu ortaya koydular. Buna göre psişik gerçekliğe âit bütün somut fenomenler, kültürel çerçeve (encadration) tarafından belirlenir. Bilme, tecrübe etme, eylemde bulunma, isteme ve hayal kurma gibi bütün zihinsel ve davranışsal durumlar ancak tarihi-kültürel altyapısı gün yüzüne çıkarıldığında anlaşılabilir. Örneğin duygular sadece doğal ve kaçınılmaz tepkilerin irrasyonel belirtirleri olarak değerlendirilemez. Duygular, inanç sistemleri ve kültürel topluluklar tarafından belirlenen istekler, kanaatler ve değerlendirmelerin bir göstergesidir.⁷ Sosyal şartlar içerisinde kazanılan ve ifade edilen, sosyo-kültürel bir tarzda belirlenen tecrübe örüntüleridir (Armon-Jones 1986). Özel bir duygunun belirtisi olan davranışsal, fizyolojik ve zihinsel tepkiler sadece kendi bütünlüğü içerisinde “duygusal” olarak nitelendirilemez. Nihayetinde duygular, bütün diğer davranışların temelini oluşturan fizyolojik süreçlere dayanırlar. Fakat duygusal belirtiyi oluşturan şey, belirli kontekste yorumlanan ve düzenlenen farklı tepkilerdir. Yani duygular daha önce geçerli olan kültürel formlara uygunluk gösterirler. Sosyal açıdan biçimlenen belirtiler ve bireyin bir durumu değerlendirmesini kapsayan geçici sosyal rollerdir. (Averill, 1985). Bütün bunların ötesinde Batı toplumunun uygarlaşma sürecinde (Elias 1939/1978-82) bazı duygular tersyüz olmuş sadece yeniden düzenlenmekle kalmamış, yeniden oluşturulmuştur (Foucault 1975/1977). İnsan özneliği genellikle birtakım târihî-kültürel şartlara mâruz kalır, yani bütün anlamlı ürünler kültürel olarak oluşur. Bu açıdan hangi kültürel bağlamda hangi muhtemel eylem, tecrübe ve bilginin

⁶ 1879’da Leipzig’de yaptığı çalışmalar nedeniyle psikolojinin kurucusu kabul edilen Wilhelm Wundt (1832-1920), kültürel psikolojiyle ilgilendi. *Halk Psikolojisi (Völker Psychologie)* isimli 10 ciltlik eserinde dil, sanat, efsâneler, hukuk, ahlâk, gelenek ve göreneklerde kendisini gösteren zihinsel gelişimin çeşitli aşamalarını araştırmasında konu edindi (çev).

⁷ Duyguların kültürel alt yapısıyla ilgili geniş bilgi için bk. Deborah Lupton, *Duygusal Yaşantı: Sosyo-kültürel Bir İnceleme*, İstanbul 2002 (çev).

oluşturduğunu belirlemek gerekir. Bu nedenle din psikolojisi de antropoloji, dil bilim ve tarih gibi yorumsamacı bir bilimdir. Anlamlar üzerine odaklanır ve kültürel şartlar içerisinde ortaya çıkan anlama uygun kurallar ortaya koyar.

Kültürel-Psikolojik Yaklaşım

Dindarlık gibi insanî ve kültürel olguları çalışmayı hedefleyen psikolojinin, yorumsamacı psikolojilere (Messer, Sass-Woolfolk 1988; Terwee 1989; Widdershoven-De Boer 1990) yönelmesi ve bugün insan ile kültür arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilen öyküsel teori gibi yeni gelişmelere başvurması iyi olur. Öyküsel psikoloji kişinin dikkatini, kimliğin oluşumunda ve gelişiminde etkili olan hikâyenin rolüne yönelir. Bizlere insanların hikâyelerin yapılarına göre hayal kurdukları, hissettikleri, düşündükleri ve eylemde bulduklarını ifade eder (Sarbin 1986). Bu bağlamda bazı psikologlar, o kadar ileri giderler ki, antropoloji ve psikolojide çokça tartışılan benliği (self) “öykü” olarak görürler (Schafer 1983).

Biz burada insan öznelliğinde rol oynayan fiziksel veya psiko-fiziksel faktörleri reddetmiyoruz. Aksine tarihsel-yorumsamacı psikoloji ekolü, insanı insan yapan bedenini açıklayıcı bilgiler geliştirmektedir. Bu çizgide Portmann (1951), Gehlen (1961), Lacan (1966) gibi psikologlar ise, fiziksel olanın psişik olanın temeli olması için kültürel ilginin bütünlemesine ihtiyaç olduğunu düşündüler. Burada bahsedilen kültürel psikolojik bakış açılarının anlatımları hafife alınmamalıdır. Çünkü bu kültürel psikolojik bakış açısı birkaç yüzyıldır batı düşüncesinde yaygın olan birçok fikri kapsamaktadır. Bu bakış açısına göre insan eylemi, zihni ve tecrübesi farklı kültürlerdeki değişik formlara uygunluk gösterir. Ayrıca bu bakış açısı, insan öznelliğinin, bir bütün olarak, kültürel şartlar tarafından oluşturulduğunu vurgular. Bu bakış açısı, kültürel din psikolojisi sahasında önemli yeri olan Clifford Geertz’in çalışmalarında güzel bir şekilde ifade edilmiştir: “İnsan doğasında kültürden bağımsız bir şey yoktur” (Geertz 1973, 49). Ona göre psikoloji insanoğlunun içinde yaşadığı kültürü anlamaya çalışmalıdır. Nitekim insanı bir makine gibi görmeyen herhangi bir psikoloji, insan öznelliğindeki “yoğrulabilirliği” anlamaya ve kültürün insanoğlunun “ikinci doğası”nın oluşmasındaki etkilerini araştırmaya çalışır (Boer 1983).

Bu bağlamda psikologlar ne zaman dindarlığı çalışırlarsa onu bireysel tecrübenin nesilden nesile geçtiği kültürel bir çerçevede değerlendirmeleri gerekir. Doğal bilimlerdeki metotların aksine anlamlı bir hayat formuyla ilgili araştırma yapmak isteyen araştırmacılar deneklerini sıradan güncel hayatın içerisinde incelemelidirler (Voestermans 1992). Modern araştırmalarda deney, test, anketler gibi tekniklerin yaygın olarak kullanılmasıyla birlikte kültürel psikolojideki katılımlı gözlem, mülakat gibi teknikler terk edildi. Kültürel psikolojiye göre, psikolojik fenomenlerdeki uzun vâdeli tahminlerin araştırılması bilimin hedefine uygun olmayabilir. Ona göre psikologların rolü, insan davranışlarının kültür

içerisinde anlaşılması ve yorumlanmasına yardımcı olmak ve insanlara kültürel potansiyeller içerisindeki eylem potansiyelleri hakkında bilgi vermektir. Bu yüzden araştırma bireyin geleceğini tahminden ve otoriteden ziyâde gerçeklikle ilgilenmelidir (Misra ve Gergen 1993, 237; Hermans ve Kepmen 1993).

İnsan Öznelliğinin Tarihselliği

Kültürel psikoloji, kültürlerarası veya senkronik (eşzamanlı) ve târihî formları içerisinde yer alır. Temelde modern konuları inceleyen bu senkronik form, doğal olarak sosyoloji, etnometodoloji⁸ ve antropoloji gibi disiplinlerle benzer özellikler taşımaktadır. Özellikle Batı dışı meselelerle uğraşıldığında veya değişik ülkeler arasında karşılaştırmalar yapıldığında bazen yapılan bu çalışmalar yanlışlıkla "kültürler arası psikoloji" olarak nitelenir (Berry, 1992; Bouvy 1994; Grad, Blanco ve Georgas 1996; Moghaddam ve diğerleri 1993). Târihî form ise, batılı psikolojik yapılar içerisinde vardır ve bu form batılı psikolojik yapıların diğer kültürlerdeki varlığını test eder. Oysa kültürel psikoloji belirli kültürler bağlamında temel teorik kategorilere meyillidir (Much 1995). Bu senkronik formu bir kenara bırakarak ona göre daha az tanınan kültürel psikolojinin tarihsel formu üzerinde durmak istiyorum.

Dindarlığın anlaşılması aşamasında yorumsamacı psikolojinin konusu, her zaman maddesellik ile kültürel anlamın kesişiminde buluşur. Bu psikoloji, genellikle insanoğlu hayat yolculuğunun belirli bir evresini tamamladığında onunla karşılaşır. Yolculuğu yapanın kimliğiyle ilgili soru sorulduğunda, kişinin bireysel tarihini bireysel olgunlaşma sürecini araştırır. Bütün bunların ötesinde insanoğlu ile kültür arasındaki ilişki "doğal" değil "tarihsel"dir. Yorumsamacı psikoloji her zaman tarihle yüz yüze gelir. Çünkü bir yandan insanoğlu tarihsel anlamda bir gelişim evresine ulaşan kültür tarafından biçimlendirilir, diğer yandan da her birey varoluş sürecinin, yapısal tarihin bir ürünüdür. Bireyin insanoğlu olarak işlevini sürdürebilmesi ve Kaspar Hauser⁹ olmaması için belirli bir kültürle az çok uyumlu olması gerekir. Bu durum kültür ile her bireyin sahip olduğu beden arasındaki ilişkinin tarihsel karakterinin kavramlaştırılması için kalıcı bir öneme sahiptir.

Bunu yaparken araştırmacı, ya kültürü ya da bireysel bedeni başlangıç noktası

⁸ Etnometodoloji, insanların günlük hayatta karşılaştıkları deneyimleri, nasıl anlamlandırdıklarının ampirik incelenmesidir. Etnometodologlar, düzenin kendi başına bir gerçekliği olduğu fikrine karşıdırlar. Onlar daha çok düzenin ortam içinde bulunanlar tarafından o ortama mal edildiğini önerirler. Dolayısıyla insanlar karşılaştıkları durum veya eylem ne olursa olsun onu "anlamlandırmaya" veya "düzenlemeye" çalışırlar (gev).

⁹ Avrupa'da geçerli olan mitsel bir figürdür. İnsanoğlunun kültür olmadan gelişemeyeceği ve hayatını devam ettiremeyeceğini simgeler. XIX. yüzyılda Bavyera'da terk edilmiş halde bulunan bu çocuk, sosyalleşemedi, yaşanan kültüre ayak uyduramadı ve genç yaşta öldü.

olarak alabilir. Bu yüzden yapısalcı kültür psikologları, kültürü bireyi teslim alan bir olgu olarak anladılar. Tarihte her insanolu sosyalleşmeyi yaşar. Bu sosyalleşmeyi bireyin doğumundan önce var olan sosyal tanımlamalar oluşturur ve kültürel düzende bireyin yerini belirler. Bu tanımlamalar, bireyin sosyal davranışlarına uygun olarak gelişir ve güçlenir. Pierre Bourdieu'nun kullandığı ve tarihin bir ürünü olarak ortaya çıkan "habitus"¹⁰, daha önceki tarihin belirlediği şemalara uygun olarak kendi tarihini üretir. Bu bağlamda o, düşünce, algı ve eylem şemaları formunda sunulan geçmişin tecrübelerinin aktif bir varlığını sağlar. Geçmiş, bireylerin onları üreten kültürün taşıyıcısı olmalarını sağlar.

Psikanaliz, kültür ile birey arasındaki ilişkinin kavramsallaştırılmasına en iyi örnektir. Bu ilişki insan bedeninde başlamaktadır. **Dürtü (drive)** kavramının-ki bu ruh ile beden arasında sınır bir kavramdır-değişkenlikleri üzerine ortaya konan psikanalitik düşünce, çocukluk dönemindeki ilk tecrübelerle ilgili bilgi vererek ve onlardaki nesnellığı hatırlatarak önemli katkılar sunar. Ayrıca insan hayatında hassas anları belirler ve insanın daha sonraki yaşamında psikolojik anlamda hastalık olarak ortaya çıkabilecek gerilimlerini tespit edebilir. Bu bağlamda insanın yaşadığı her eylem ve tecrübeye önem veren araştırmacı eylemlerin insan hayatında işgal ettiği yeri sorgulamalıdır (Jetteman ve Thomae 1987). Akademik psikolojinin aksine her zaman yorumsamacı temeli olan diğer pratik psikolojiler ve psikoterapilere göre ise insanlar "anlam"ı ancak insanın geçmişinden çıkarılabilecek özel bir mânâ olarak görürler (Strien 1986). Bu çerçevede Freud psişik sürecin anlamını, "fiziksel süreklilikte etkili olan niyet" olarak tanımlar. Biz araştırmacıların çoğu da, kasıt ilişkisini dikkate alarak, **amaç (sense)**, **niyet (intention)** veya **gaye (purpose)** gibi kavramları birbirinin yerine kullanırız.

Çifte Yaklaşım: Tarihsel ve Kültürel Yaklaşımlar

Gerek kültür gerekse insan bedeninden hareket etsin tarihsel yaklaşım, önemli bir farklılığa sahiptir. Nihayetinde psikolojinin amacı, beden ile kültür arasındaki kesişme noktasında şekillenen şeyi anlamaktır. Bu nedenle anlamlı eylem ve tecrübenin psikolojik açıklaması için çifte bakış açısı gereklidir. Bunlar kültürel topluluk tarafından paylaşılan anlam yaklaşımı ve bireysel yaşamı ele alan kişisel anlam yaklaşımıdır. Lorenzer'in (1977) görüşüne göre sapma bile bir "sembol" olarak anlaşılmalıdır. Çünkü sapmanın da bir anlamı olabilir. Çünkü kurulu bir düzenden sapma psişik bir çatışmaya işaret ediyor olabilir. Bilinçli olarak "olabilir" diyorum çünkü her sapma psikopatolojiye

¹⁰ Habitus, belli bir zaman ve mekâna ait sosyal koşulların kafamıza yerleştirdiği kazanılmış niteliklerin, algı, takdir ve eylem şemalarının bütünü olarak tanımlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zeki Aslantürk-T. Amman, *Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler ve Teoriler*, İstanbul 1999, s.417 (çev).

işâret etmez. Öte yandan çatışmanın olmaması da psikik sağlığa işaret etmeyebilir. Psikologlar bireyin sağlıklı ya da hasta olduğuyula ilgili peşinen bir şey söyleyemezler; ancak bireyin kültürel ve bireysel geçmişini inceledikten sonra onunla ilgili bir karar verebilirler. Bu bağlamda din psikolojisi de geniş çapta bir tarihsel bilimdir. Yorumsamacı psikologlar ve tarihçiler çalışma yöntemleri bakımından birbirlerine benzerler. Her ikisi de kişinin, bireysel, nitel, somut ve özgül görünümüne önem verirler. Ginzburg (1986/1989) **işâret paradigma-sında (indication paradigm)** tarihçileri ve psikologları bireyleştiricini yaklaşım konusunda aynı kategoride değerlendirir. Bu çerçevede psikoloji ve tarih sık sık benzer yöntemleri kullanmakla kalmazlar aynı zamanda zaman zaman aynı kaynakları da kullanırlar.

Tarihsel-Kültürel Psikolojinin Farklı Görünümleri

Psikoloji ve tarih ilişkisinde öncelikle “tarih psikolojisi” ve “psikoloji tarihi” şeklinde muhtemel kombinasyonlar ortaya koyabiliriz. Fakat tahmin edildiği üzere tarih psikolojisini problemlili görüyorum. Çünkü psikoloji, kültür ve dini açıklayabilse de tarihi araştırma konusu yapamaz. Psikoloji, tarihi açıklayamaz; tarih ise psikoloji alanında gerçekleşen değişimlerdeki yükseliş ve düşüşlerini ortaya koyabilir. Tarih yazımcılığı (historiografi) tarihsel bilim ile psikolojinin apaçık bir etkileşim alanıdır. Bu bilim dalı kendine has organizasyonları ve yayınlarıyla özel bir disiplin halini almıştır.

Şimdi “tarihsel psikoloji” ve “psikolojik tarihyazımcılığı”, psiko-tarih ve onunla ilişkili olan din psikolojisine geri dönelim. Bu üç alan, psikoloji ve tarih arasındaki bütünlükte veya psikoloji ve tarih yazımcılığının kesişme alanında yer almaktadır. Tarihsel psikoloji, psikologların, psikolojik tarihyazımcılığı tarihçilerin uğraş alanına girmektedir, psiko-tarih ise bu iki alan arasındaki kavşak noktasını oluşturmaktadır.

Tarihsel Psikoloji (Historical Psychology)

Tarihsel psikoloji “tarihi belli” olan psikoloji değildir. O psikolojinin tarihine âit bir alandır, ancak modern bir psikolojidir. Tarihsel yaklaşımla zenginleştirilmiş kültürel-psikolojik bir yaklaşımdır ve doğal olarak kültürel psikolojinin bir parçasıdır. Değişik kültürlerde yaşayan bireyler, aynı kültürün ardışıklığı ve kendi öznellikleri içerisinde değişir. Fakat psikolojide genel olarak araştırmacılar, insanoğlunun her zaman ve her yerde aynı olduğu varsayımına uygun hareket eder. Fakat bu çerçevede yapılan birçok araştırma bu varsayımı geçersiz kılmıştır. Tarihsel psikolojide bir kişi tek bir kültür içerisinde kalsa bile zihin, duygu, kişilik, kimlik, zihin rahatsızlığı gibi olguların tarihsel açıdan belirlendiği ortaya konulmuştur (Peeters 1974, 1993; Hutschemaekers 1990). Şu bir gerçek ki, önceki zamanlarda insanlar bugünkülere göre farklı şeyler düşündüler, istediler

veya hissettiler. Yaşam sürecinde bilişsel (kognitif) gelişme ve hâfıza farklıydı ve değişik şekilde fonksiyon icrâ ediyordu (Olbrich 1986; Ingleby-Nossent 1986; Huls 1986; Sonntag 1990; Carruthers 1990). Kendisini bilimsel gören psikolojinin değişmez yasalar keşfetmeye çalışması kabul edilmesi zor bir durumdur. Bu psikoloji için insan tecrübesindeki kültürel ve tarihsel açıdan varolan değişkenlik, gerçekte rahatsız edicidir ve yorumlamada telafi edilmesi gereken bir ölçme hatasıdır. Gergen'in kaygı veren görüşüne göre sosyal psikoloji, bugünün tarihyazımcılığıdır. Ânın gözlenmesi ve kaydedilmesidir. Gerçekleşen olgular tarihseldir ve genellemeye izin vermez. Bu nedenle tarihsel psikoloji görecelilik ve alçak gönüllülük istemekte ve "bugünkü psikolojik kavramların geliştirildiği ortamdaki farklı bağlamlarda uygulanıp uygulanamayacağı" sorusunu gündeme getirmektedir.

Tarihsel psikolojinin bir özelliği de bugünkü psikolojide bir başlangıç noktasına sahip olmasıdır. Tarihsel psikolojinin ılımlı ve eleştirel olmak üzere iki versiyonu vardır. İlimli versiyon, kendisinin tarihsel araştırma vasıtasıyla bugünkü psikolojik bilgiye ilâve bir geçerlilik kazandırabileceğini düşünür (Runyan 1982, 1988). Bunun aksini savunan eleştirel versiyona göre ise böyle bir bilgi sınırlı geçerliliğe sahiptir. Tarihsel psikoloji, resmî psikoloji içerisinde aykırı bir ses ve akademik bir teğebbüs olarak canlılığını sürdürmektedir. Ona göre psikoloji, objesi olan tarihsel ürünü bilimsel olarak açıklamaya çalışır. Onun hareket noktası psikolojik objelerin yapısını tanımlayan psikoloji tarihyazımcılığını andırır. Üzerinde gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra (mutatis mutandis) bütün bu düşünceler din psikolojisi için de uygulanabilir.

Psikolojik Tarih Yazımcılığı (Psychological Historiography)

Psikoloji eski psikolojik tarih yazımcılığı veya zihniyetler tarihiyle açıkça ilgili fakat aynı zamanda farklıdır (Vovelle 1982/1990). Genellikle varoluş, XX. yüzyılın psikoloji terminolojisi ve sistemleriyle az ilintilidir. Huizinga, Ariés, Febvre, Le Roy Ladurie ve Le Goff gibi tarihçiler aksiyete, nefret, koku, duyma ve görsel algılar gibi psikolojiyle ilgili fenomenlere ilgilerini yoğunlaştırdılar (Anders 1956; Ariés ve Béjin 1984/1986; Corbin 1982/1986; Delumeau 1982/1990; Kamper 1977; Lowe 1982; Schivelbusch 1977/1979). Onlar, bu algıların ilk zamanlarda hangi formda ve içerikte olduklarını ve bugün geçen yüzyıllarla birlikte ne tür değişiklikler yaşadıklarını ortaya koydular. Eğer bu yazarlar psikologlar tarafından okunsaydılar, onlar bugünkü gerçeklik merkezli psikolojik araştırmanın sürekli hatırlatıcıları olacaktı. Psikolojik tarih yazımcılığı tarihsel psikolojinin temel esin kaynağını oluşturur. Din psikolojisi de genel psikolojinin bir alt dalı olduğu için, tarihsel bir din psikolojisinin olmaması anlaşılabilir bir şeydir. Bütün bunlara rağmen din psikolojisinin teorik ve metodolojik araçları genel psikolojinin araçlarıdır. Önceki din psikologlarının (örne-

ğin Rümke 1939) genellikle vurguladığının aksine dindarlığı doğal ve biyolojik bir içgüdüye benzeterek kavramlaştıranlar özel dinî psikik fonksiyonların olmadığını ve özel din psikolojisi kavramlarının ve metodlarının olmayacağını söylediler. Bununla birlikte din psikolojisinin ilgilendiği alanlarla da ilgilenen tarih yazımcılığı sahasında, din psikolojisinden neredeyse hiç bahsedilmemesine rağmen, ruhsal ve dinî temaların psikopatolojik görünümüne dair önemli eserler yayınlanmıştır. Févbre (1942/1982), Keith Thomas (1971), King (1983), Cohen (1986), Demos (1988), Rubin (1994) gibi araştırmacıların eserlerini burada örnek olarak verebiliriz.

Psiko-tarih (Psychohistory)

Psiko-tarih, psikoloji ile tarih arasındaki muhtemel ilişkiyi içeren üçüncü ve en önemli disiplinlerarası formdur. Fakat bu alanda bazı önyargılar ve yanlış anlamalar vardır. Bunun sebebi kötü örneklerin varlığı ve DeMause (1982) gibilerin gösterişçi tavrıdır. Şimdi burada bu yanlış anlaşımaların bazılarını düzeltmeye çalışacağım. Genel anlamda psiko-tarih, tarihsel araştırmalarda bilimsel psikolojinin sistematik bir şekilde kullanılması olarak târif edilebilir. Bu iddiâlı olmayan tanım, psiko-tarih yönteminin tüm potansiyel avantajlarını ortaya koyamaz. Psiko-tarih dikkatli bir şekilde tasarlanmış bir süreç takip eder. O yanılmazlık iddiâsında değildir. Fakat mâkul olmayan amatörce bir uğraştan daha iyidir. Ayrıca sosyoloji ve ekonomi gibi disiplinler de psiko-tarihle birleştirilebilir ve bu araştırmacılara yeni bir bakış açısı kazandırır (Burke 1980; Bairoch 1993). Bu durum aynı şekilde psikolojiyle de yapılabilir. Şunu söylemek gerekir ki, psiko-tarih ile din psikolojisi aynı kaderi paylaşır. Her ikisi de indirgemecilikle suçlanır: Biri tarihi diğeri de dinî psikoloji bağlamında açıkladığı için eleştirilir. Fakat bu tür açılımlar yanlıştır ve bugünlerde çürütülmüştür (Gadlin 1992: 888). İndirgemeci olmanın ötesinde psiko-tarih insanı, Erikson örneğinde olduğu gibi, sembolik düzen ile içgüdüünün yönlendirdiği beden bir bütünü olarak tanımlama çabası içerisindedir. İyi bir psiko-biyografi üç yönlü bir not tutmayı gerektirir. Birey bir bütün olarak anlaşılmalıdır: a) Beden ve onunla yapısal olarak varolan her şey. b) Yaşanan tecrübenin yapısal bir sentezi olarak ego c) Bireyin hayatını devam ettirdiği sosyal yapılar.

Psiko-tarih kendini biyografi tarzıyla ve psikanalizin kullanılmasıyla sınırlandırmaz. Bu da reddedilmesi gereken diğeri bir yanlış anlamadır. Psiko-tarihsel üründe aslan payı, biyografik ve psikanalitik çalışmalar tarafından yapılsa da bunun böyle olması için mantıki bir gerekliliği yoktur. Bunu şu şekilde anlamalıyız, psikanaliz, terapi sürecini yorumlamada etkili olduğu gibi, tarihçiyeye de yorumlama hususunda faydalı bir araç sunar (Röckelein 1993). Psikolojinin farklı formları içerisinde özellikle biyografik araştırmalarla ilgili pek çok çalışma yer almaktadır. Araştırmacı hem yorumsamacı (hermeneutic) hem de buluşsal

(heuristic) yönlerde kişilik teorisini, sosyal psikoloji veya gelişim psikolojisini tarihsel araştırmalarda kullanabilir. Psikolojinin bu dallarındaki gelişmeler, tarihçilerin dikkatlerini keşfedilmemiş konulara yönlendirebilir. Ayrıca psikolojik teoriler veya bakış açıları kaynakların yorumlanmasında ek ihtimaller sunarlar. Son olarak akademik psikolojideki kazanımlardan övgüyle bahsetmek istiyorum. Söz konusu bu kazanımlar, motivasyon, duygu, sosyal etkileşim, davranışa karar verme, insan gelişimi, kişisel hayat hikâyeleri gibi süreçler hakkında bilgiler ortaya koymaktadır. Bütün bunlar ve pek çok diğer psikolojik süreçler, birey, grup, kurumların geçmişinde önemli bir rol oynamıştır.

Psiko-Tarih: Din Psikolojisinde Disiplinlerarası Bir Yaklaşım Örneği

Bu yazının hedefleri mütevâzı kalmaktadır. Çünkü din psikolojisinde bütünüyle yeni kulvarlar açma iddiâsında değildir. Bu disiplinin farklılığı sadece olguları târihî-kültürel yaklaşımla ele almasıdır. Nihayetinde psikolojiyle din üzerine yapılan çalışmalar alanını birleştirmeyi amaçlayan çabalar her zaman olmaktadır. Şimdi psiko-tarih üzerinde biraz duralım.

Din psikolojisi ile psiko-tarih arasında tarihsel bir ilişki göze çarpar. Örneğin din psikolojisinin kurucularından biri olan ve bu alanda ilk profesyonel dergiyi yayınlayan Stanley Hall, Hz. İsa üzerine psiko-tarihsel bir çalışma yapmıştır. Ancak bu çalışma daha sonra tâkipçi bulamamıştır (Hall 1917). Aslında psiko-tarih Freud'un *Leonardo da Vinci* isimli çalışmasıyla başlamıştır. Aynı zamanda Freud psikanalitik din psikolojisinin de kurucusudur. Profesyonel psiko-tarihin düzenli olarak gelişimi ise din psikolojisinin klasikleri arasında sayılan ve Erik Erikson tarafından kaleme alınan *Young Man Luther-Genç Adam Luther* isimli kitapla başlamıştır. Buradan da yola çıkarak din psikolojisi ile psiko-tarih arasında bir ilişkinin olduğunu söyleyebiliriz. Bir başka ifadeyle din psikolojisinde psiko-tarihsel çalışmalara birçok katkı sağlanmıştır. Oscar Pfister'in Zinzendorf¹¹ üzerine yaptığı çalışmalar (1910), Sadhu Sundar Singh'in (1926), Sundén'in (1959/1966, 1987) ve öğrencilerinin çalışmaları (Kallstad 1974, 1978, 1987; Wikström 1980; Holm 1987) ayrıca diğer İskandinav araştırmacıların çalışmaları (Geels 1980; Akerberg 1975, 1978, 1985; Hoffman 1982), Vergote'un (1978/1988) Azize Terasa ve diğer mistikler üzerine yaptığı çalışmalar ve Aziz Augustine üzerine yapılan psikolojik çalışmalar bu ekseninde gerçekleştirilen araştırmalara örnek olarak verilebilir (Capps-Dittes 1990). Ayrıca bir bireyle sınırlı olmayan psiko-tarihsel din psikolojisi çalışmaları da vardır. Burada Freud (1913/1964) Pfister (1944/1949), Carroll (1988) gibi isimleri zikredebiliriz.

Bu örneklerin her birinin Kuhnyan bağlamda paradigmatik bir yapıya sahip

¹¹ Alman Kont Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760) inancın düşüncelerde veya başta değil, kalpte olduğunu savunan bir mistiktir. Ona göre dindarlığın temeli bireyin duygularıdır (çev.).

olduklarını iddiâ etmiyorum. Hem senkronik (eşzamanlı) hem de diakronik (târîhî) versiyonlarıyla modern kültürel psikolojinin yukarıda bahsedilen eserlerin modern bakımdan onaylanması olduğunu da söylemiyorum. Ben sadece modern kültürel psikoloji içerisinde gelişen teori ve metodların, dindarlık gibi değişken ve kaçamak konuları incelemeye niyetlenen herhangi bir psikoloji dalını motive edebileceğini söylüyorum. Psikolojik fenomenlerin târîhî-kültürel yapının gelişen ürünleri olduğunu onaylamak başka bir şeydir. Psikolojiyle farklı zaman ve mekânlarda dinî fenomenlere olan ilginin birleştirilmesi başka bir şey. (Örneğin Jung kültürel psikologlara karşı çıkmasına rağmen farklı bölgelerde aynı arketipleri araştırdı). Bu aynı zamanda Van der Leeuw (1926), Söderblom (1908), Andrae (1932) vb. büyük yazarların yaptığı gibi, psikolojik ilginin dinler tarihi çalışmalarına taşınmasından da farklıdır. Eğer din psikolojisindeki otoriteler, bir önceki paragrafta ifade edilen çalışmaların çoğunda olduğu gibi, başkaları tarafından yapılan araştırmalarla kendilerini sınırlandırmazlarsa birtakım ilerlemeler ortaya konulabilir. Tercihen din psikologları interdisipliner araştırmacılar olabilirler. Etnometodolojistler,¹² antropologlar ve kültürel karşılaştırmalı din psikolojisi yapanlarla işbirliği yapmak din psikologlarının araştırmalarını renklendirebilir ve onlara Batıdaki örneklerle dışında alternatifler bulma imkânı da sağlayabilir (Herdt-Stephen 1989).

Wundt'un ufuk açıcı önerisini yeniden gündeme getirmek gerekirse, din psikolojisi temellerini, yeterliliğini ve uygulanabilirliğini genişletecek ve böylece insânî bilimsel psikolojiye katkıda bulunabilecektir. Üstelik bu strateji sayesinde akademik din psikolojisinin özellikle analitik-istatistikî branşına yönelik eleştiriler (Norager 1996) sona erecek ve din psikolojisi gerek bilim adamları gerekse geniş halk kitlelerinin ilgisine uygun sonuçlar sunabilecektir. Şu anda bu stratejiye uygun olarak çalışan birçok din psikoloğu araştırdığı fenomenlerin tarihsel ve kültürel boyutunun farkındadır. O psikologlara göre modern tarihsel-kültürel psikoloji bir özendirici görevi üstlenmektedir.

Kaynaklar

Akerberg, H. 1975. Omvandsele och kamp: en empirisk religionspsykologisk undersökning av den unge Nathan Söderbloms religiösa utveckling 1866-1894 [Conversion and struggle: An empirical psychological study of the religious development of the young Nathan Söderblom 1866-1894]. Ph.D.diss., University of Lund, Sweden (Studia Psychologiae Religionum Lundensia 1).

_____. 1978. Attempts to escape: A psychological study on the autobiographical notes of Herbert Tingsten 1971-1972. In *Psychological studies on religious man*, edited by T. Kallstad, 71-92. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

¹² bk. üçüncü dipnot (çev).

- _____. 1985. *Tillvaron och religionen: Psychologiska studier kring personlighet och mystik*. [Existence and religion: Psychological studies in personality and mysticism] Lund: Studentlitteratur.
- Anders, G. 1956. *Die Antiquiertheit des Menschen: über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution*. [The antiquity of mankind: The soul during the second industrial revolution] München: Beck.
- Andrae, T. 1932. *Die Frage der religiösen Anlage religionsgeschichtlich beleuchtet*. [On the problem of genuine religious disposition] Uppsala: Universitets Arsskrift.
- Aries, Ph. and A. Bejin, eds. 1986. *Western sexuality: Practice and precept in past and present times*. Oxford: Blackwell (orig. publ. in French, 1984).
- Armon-Jones, C. 1986. The thesis of constructionism. In *The social construction of emotions*, edited by R. Harre, 32-56. Oxford: Blackwell.
- Averill, J. R. 1985. The social construction of emotion: With special reference to love. In *The social construction of the person*, edited by K. J. Gergen and K. E. Davis, 89-109. New York: Springer.
- Bairoch, P. 1993. *Economics and world history — Myth and paradoxes*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Berry, J. W. 1992. *Cross-cultural psychology: Research and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig, M. 1987. *Arguing and thinking: A rhetorical approach to social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1991. *Ideology and opinions: Studies in rhetorical psychology*. London: Sage.
- Boer, Th. de. 1983. *Foundations of a critical psychology*. Pittsburgh: Duquesne University Press (orig. published in Dutch, 1980).
- Bourdieu, P. 1990. *The logic of practice*. Cambridge: Polity Press (orig. publ. in French, 1980).
- Bouvy, A. M. ed. 1994. *Journeys into cross-cultural psychology*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Brown, L. B. 1987. *The psychology of religious belief*. London: Academic Press.
- Bruner, J. 1990. *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- _____. 1992. The narrative construction of reality. In *Piaget's theory: Prospects and possibilities*, edited by H. Beih'n and P. B. Putall, 229-48. Hillsdale: Erlbaum.
- Buhler, K. 1927. *Die Krise der Psychologie* [The crisis of psychology]. Jena: Fischer.
- Burke, P. 1980. *Sociology and history*. London: Allen & Unwin.
- Capps, D. and J. E. Dittes, eds. 1990. *The hunger of the heart: Reflections on the confessions of Augustine*. West Lafayette, IN: Society for the Scientific Study of Religion.

- Carroll, M. P. 1986. *The cult of the Virgin Mary: Psychological origins*. Princeton: Princeton University Press.
- Carruthers, M. J. 1990. *The book of memory: A study of memory in medieval culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, C. L. 1986. *God's caress: The psychology of Puritan religious experience*. New York: Oxford University Press.
- Corbin, A. 1986. *The foul and the fragrant: Odor and the French social imagination*. Leamington: Berg (orig. publ. in French, 1982).
- Delumeau, J. 1990. *Sin and fear: The emergence of a Western guilt culture, 13th-18th centuries*. New York: Saint Martin's Press (orig. publ. in French, 1982).
- DcMauae, L 1982. *Foundations of psychohistory*. New York: Creative Roots.
- Demos. J. 1988. Shame and guilt in early New England. In *Emotion and social change: Toward a new psychohistory*, edited by C. Z. Stearns and P. N. Stearns, 69-86. New York: Holmes & Meier.
- Dunde. S. R. ed. 1993. *Worterbuch der Religionspsychologie* [Dictionary of psychology of religion]. Giltersloh: Guursloh Veriagshaus Gerd Mohn
- Edwards, D and J. Potter. 1992. *Discursive psychology*. London: Sage.
- Elias N 1979-82. *The civilizing process* (2 vols.). Oxford : Blackwell (orig. publ. in German, 1939).
- Erikson. E H. 19&8 Young man Luther: A study in psychoanalysis and history. New York: Norton.
- Febvre, L. 1982. *The problem of unbelief in the sixteenth century: The religion of Rabelais*. Cambridge, MA: Harvard Universty Press (orig. publication. in French, 1942).
- Festinger L. H. W. Riecken, and S. Schachter. 1956. *When prophecy fills*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Foucault M. 1977. *Discipline and punish: The birth of the prison*. London: Lane (orig. publ. in French, 1975).
- Freud S. 1964 Leonardo da Vinci and a memory of his childhood. In *The standard edition of the complete;-psychological works of Sigmund Freud*, vol. 11, 63-137, translated and edited by J. Strachey. 2d ed. London: Hogarth (Orig.publ. in German 1910).
- _____ 1964. Totem and taboo In *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, vol. 13,; 1-161. frkuwicd and eir ^ ti bv J Su-achey London: Hogarth (orig. publ. in German, 1913).
- _____ 1971. *Introductory lectures on paycho-analysis*. *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, vol 15. translate by J. Strachey. 5th ed. London: Hogarth (orig. publ. in German, 1917).

- Geels, A. 1960. *Mystikerna Hjalmar Ekstrom 1882-1962* [Mystic Hjalmar Ekstrom 1885-1962]. Malmö: Doxa.
- _____. 1969. Skapande mystik: En psykologisk studie av "Violet Tengbergs religiösa visioner och konstnärliga skapande [Creative mysticism: A psychological study of Violet Tengberg's religious visions and artistic creations]. Löberöd: Plw Ultra.
- Geertz, C. 1973. *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Gehlen, A. 1961. *Anthropologische Forschungen zur Selbstbegegnung und Selbstentdeckung des Menschen* [Anthropological research for the encountering and self-discovering of mankind]. Hamburg: Rowohlt.
- Gergen, K. J. 1973. Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology* 26 (2): 309-20.
- _____. 1965. The social constructionist movement in modern psychology. *The American Psychologist* 40: 266-75.
- Ginzburg, C. 1989. *Clues, myths, and the historical method*. Baltimore: Johns Hopkins University (orig. publ. in Italian, 1966).
- Giorgi, A. 1976. Phenomenology and the foundations of psychology. In *Conceptual foundations of psychology: Nebraska symposium, on motivation, 1975*, edited by W. J. Arnold, 281-408. Lincoln/London: University of Nebraska Press.
- Goffman, E. 1961. *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Chicago: Aldine.
- Grad, H., A. Blanco and J. Georgas, eds. 1996. *Key issues in cross-cultural psychology*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Hall, G. S. 1917. *Jesus, the Christ, in the light of psychology*. New York: Doubleday.
- Harrt, R. and G. Gillett 1994. *The discursive mind*. London: Sage Publications.
- Haire, R. and P. Stearns. 1995. *Discursive psychology in practice*. London: Sage Publications.
- Herd, G., and M. Stephen, eds. 1989. *The religious imagination in New Guinea*. New Brunswick/London: Rutgers University Press.
- Hermans, H. J. M. and H. J. G. Kempen. 1993. *The dialogical self: Meaning as movement*. San Diego, CA: Academic Press.
- Hoffman, D. 1982. *Der Wege zur Reife: Eine religionspsychologische Untersuchung der religiösen Entwicklung Gerhard Tersteegens* [The way to maturity: A psychological investigation of Gerhard Tersteegen's religious development]. Ph.D. diss., University of Lund, Sweden (*Studia Psychologicae Religionum Lundensia* 3).
- Holm, N. G. 1987. *Joels Gud: En religionspsykologisk studie*. [Joel's God: A study in psychology of religion] Abo: Abo Akademi.
- Hood, R. W., B. Spilka, B. Hunsberger, and R. Gorsuch. 1996. *The psychology of religion: The empirical approach*, (2d ed). New York: Guilford Press.

- Huls, B. 1986. *Historische veranderingen in geheugenprocessen bij kinderen* [Historical changes in children's memory processes]. In *De menselijke levensloop in historisch perspectief* [The human course of life in historical perspective], edited by H. F. M. Peeters and F. J. Monks, 139-53. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Hutschemaekers, G. J. M. 1990. *Neurosen in Nederland: Vijfentactig jaar psychische en maatschappelijke onbehagen* [Neuroses in the Netherlands: 85 years of psychical and societal discomfort]. Nymegen: SUN.
- Ingleby, D. and S. Nossent. 1986. *Cognitieve ontwikkeling en historische psychologie* [Cognitive development and historical psychology]. In *De menselijke levensloop in historisch perspectief*, edited by H. F. M. Peeters and F. J. Mönks, (eds.). 122-38. [The human course of life in historical perspective]. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Jahoda, G. 1993. *Crossroads between culture and mind: Continuities and change in theories of human nature*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Joelson, R. and A. Lieblich, eds. 1993. *The narrative study of lives*. Vol. 1. London: Sage.
- Juttemann, G. and H. Thomae. 1987. *Biographie und Psychologie* [Biography and psychology]. Berlin: Springer.
- Jung, C. G. 1969. *Psychology and religion*. In *The collected works of C. G. Jung*, Vol. 11, 3-105, edited by H. Read, M. Fordham, and G. Adler. 2d ed. Princeton, NJ: Princeton University Press (orig. publ. 1938).
- Kallstad, T. 1974. *John Wesley and the Bible: A psychological study*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- _____. 1978. *Psychological studies on religious man*. Stockholm: Aimqvist & Wiksell.
- _____. 1987. *Levende mystik: En psykologisk undersökning av Ruth Dahlen's religiösa upplevelser*. [Living mysticism: A psychological investigation of Ruth Dahlen's religious development]. Delsbo: Asak.
- Kamper, D., ed. 1977. *Über die Wünsche: Ein Versuch zur Archäologie der Subjektivität* [On the desires: An essay in the archeology of subjectivity]. München/Wien: Hanser.
- King, J. O. 1983. *The iron of melancholy: Structures of spiritual conversion in America from the Puritan conscience to Victorian neurosis*. Middletown, CT: Wesleyan University Press.
- Kuhn, T. S. 1962. *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lacan, J. 1966. *Écrits* [Writings]. Paris: Seuil.
- Lorenzer, A. 1977. *Sprachspiel und Interaktionsformen: Vorträge und Aufsätze zu Psychoanalyse, Sprache und Praxis* [Language game and forms of interaction: Lectures and papers on psychoanalysis, language and praxis]. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Lowe, D. M. 1982. *History of bourgeois perception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Meissner, W. W. 1992. *Ignatius of Loyola: The psychology of a saint*. New Haven: Yale University Press.
- Merleau-Ponty, M. 1962. *Phenomenology of perception*. London: Routledge (orig. publ. in French, 1945).
- Merwe, W. L. and P. P. Voetermans. 1995. Wittgenstein's legacy and the challenge to psychology. *Theory & Psychology* 5(1): 27-48.
- Measer, S. B., L. A. Sass, and R. L. Woolfolk, eds. 1988. *Hermeneutics and psychological theory*. Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Misra, G. and K. J. Gergen. 1993. On the place of culture in psychological science. *International Journal of Psychology* 28(2): 225-43.
- Moghaddam, F. M., D. M. Taylor and S. C. Wright 1993. *Social psychology in cross-cultural perspective*. New York: Freeman.
- Mooij, A. W. and G. A. M. Widdershoven. 1992. *Hermeneutiek en psychologies Interpretatie in theorievormig onderzoek en psychotherapie* [Hermeneutics and psychology. Interpretation in theorizing, research and psychotherapy] Meppel: Boom.
- Much, N. 1995. Cultural psychology. In *Rethinking psychology*, edited by J. A. Smith, R. Harrr, and Luk Van Langenhove, 97-121. London: Sage.
- Norager, T. 1996. Metapsychology and discourse: A note on some neglected issues in the psychology of religion. *International Journal for the Psychology of Religion* 6: 139-49.
- Olbrich, E. 1986. De levenloop in de moderns tijd: Historische perspectieven en levenslooppyschologie [The course of life in modern time: Historical perspectives and psychology of the course of life. In *De menselijke levensloop in historisch perspectief*, edited by H. F. M. Peeters and F. J. Monks, 84-100, [The human course of life in historical perspectives]. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Peeters, H. F. M. 1974. *Mensen veranderen: Een historisch-psychologische verhandeling* [Man changes: A historical-psychological essay]. Meppel: Boom
- . 1993. *MentaUteitsgechiedenis en psychologie* [History of mentalities and psychology]. *Nederlands Tijdschriftvoor de Psychotogie* 48(5): 195-204.
- Pfister, O. 1910. *Die Frbmmigkeit des Grafen Ludwig von Zinzendorf: Ein psyckoanalytischer Beitrag zur Kenntnis der religiösen Sublimierungsprozesse und zur Erklrdung des Pietismus* [Count Ludwig von Zinzendorfs piety: A psychoanalytic contribution to the knowledge of the religious sublimationproces and to the explanation of pietism]. Leipzig: Deuticke.
- . 1926. *Die Legende Sundar Singh's: Eine auf EnthiiUngen protestantischer Augenzeugen in Indien gegründete religionspsychologische Untersuchung* [The

- legend of Sundar Singh: A investigation in psychology of religion based on disclosures by Protestant witnesses]. Bern: Haupt.
- _____. 1948. *Christianity and fear: A study in history and in the psychology and hygiene of religion*. London: Allen & Unwin (orig. publ. in German, 1944).
- Portmann, A. 1951. *Zoologie und das neue Bild vom Menschen: Biologische Fragmente zu einer Lehre vom Menschen* [Zoology and the new image of man: Biological fragments for a new doctrine of mankind]. Basel: Schwabe.
- Ratner, C. 1991. *Vygotsky's sodohistorical psychology and its contemporary applications*. New York: Plenum.
- _____. 1993. A sodohistorical psychological approach. In *Varieties of scientific contextualism*, edited by S C. Hayes, L. J. Hayes, H. W. Reese, and Th. R Sarbin, 169-86. Reno, NV: Context Press.
- Ricoeur, P. 1992. The question of proof in Freud's psychoanalytic writings. In *Hermeneutics and the social sciences*, translated and edited by J. B. Thompson, 247-73. New York: Cambridge University Press (orig. publ. in French, 1977).
- Rockeiein, H. 1993. *Biographie als Geschichte* [Biography as history]. Tubingen: Diskord.
- Rubin, J. H. 1994. *Religious melancholy and Protestant experience in America*. New York: Oxfefd University Press.
- Rürnke, H. C. 1952. *The psychology of unbelief*. London: Rockliff (orig. publ. in Dutch, 1939).
- Runyan, W. 1982. *Life histories and psychobiography: Explorations in theory and method*. New York: Oxford University Press.
- _____. 1988. *Psychology and historical interpretation*. New York: Oxford University Press
- Sanders, C. and J. F. H. Rappard. 1982. *Tussen ontwerp en werkelijkheid: Een visit op de psychoiagie* [Between design and reality: A perspective on psychology]. Meppel: Boom.
- Sarbin, T. R., ed. 1986. *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. New York: Praeger.
- Schafer, R. 1983. *77K analytic attitude*. New York: Basic Books. Schivelbusch, W. 1979. *The railway journey: Trains and travel in the 19th century*. New York; Uriaen Books (orig. publ. in German, 1977).
- Shotter, J. 1993. *Cultural politics of everyday life: Social construction, rhetoric tadt kaovxng of the third kind*. Buffalo: University of Toronto Press.
- Shweder, R. A. 1991. *Thinking through cultures: Expeditions in cultural prycti&siag?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Soderblom, N. 1908. *Studier av religionen* [The study of religion]. Stockholm IXakor.ni.-relsen.

- Sonntag, M., ed. 1990. *Von der Machbarkeit des Psychischen* [On the makability of the psyche]. Pfaffenweiler: Centaurus.
- Stagier, J. W., R. A. Shweder, and G. Herdt, eds. 1990. *Cultural Psychologu Essays on comparative human development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strien, P. J. van. 1986. *Praktijk als wetenschap: Methodologie van het ssciaal wetenschappelijk handelen* [Practice as science: Methodology of social-scientific action]. Assen: Van Gorcum.
- _____. 1993. The historical practice of theory construction. *A MII" S T'^ eorrtscsa. Psychology* 8: 149-227.
- Sunden, H. 1966. *Die Religion und die Rollen: Untersuchung* [Religion and role-theory: A psychological investigation]. Berlin: Topelmann (orig. publ in Swedish, 1959).
- _____. 1987. Saint Augustine and the Psalter in the light of role Psychology. *Journal for the Scientific Study of Religion* 26(3): 375-82.
- Terwee, S. 1989. *Hermeneutics in psychology and psychoanalysis* New York: Springer
- Thomas, K. 1971. *Religion and decline of magic: Studies in popular beliefs in 16th and 17th century England*. London: Weidenfeld&Nicolson.
- VanderLeeuw, G. 1926. *Ober einige neuere Ergebnisse der psychologischen Forschung und ihre Anwendung auf die Geschichte, insonderheit die Religionsgeschichte* [On some new results of psychological research and its application on history, especially on history of religion]. *Studi e Materiali di Storia delle Religione* 2:1-43.
- Vergote, A. 1988. *Guilt and desire: Religious attitudes and their pathological derivatives*. New Haven/London: Yale University Press (orig. publ. in French, 1978).
- _____. 1997. *Religion, belief and unbelief: A psychological study*. Amsterdam/Leuven: Rodopi/Leuven University Press (orig. publ. in French, 1983).
- Voestermans, P. P. L. A. 1992. Cultuurpsychologie: Van cultuur in de psychologie naar psychologic in "culture" [Cultural psychology: From culture in psychology to psychology in 'culture'] *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* 47: 151-62.
- Vovelle, M. 1990. *Ideologies and mentalities*. Cambridge: Polity Press (orig. publ. in French, 1982).
- Vygotaky, L. S. 1978. *Mind in society: The development of higher psychological processes*, edited and translated by M. Cole. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Widdershoven, G. A. M. and Th. de Boer, eds. 1990. *Hermeneutiek in discussie* [Hermeneutics in discussion]. Delft: Eburon.
- Wikström, O. 1980. *Kristusbilden i Kristinebergsgruvan: Historiska och religionspsykologiska aspekter*. [Figures of Christ in Kristineberggrave: Historical and psychological aspects]. *Kyrkohistorisk Arsskrift* 80:99-112.

- Wulff, D. W. 1996. *Psychology of religion: Classic and contemporary views*, (2d ed.) New York: Wiley.
- Wundt, W. 1900-1909. *Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungs-gesetze von Sprache, Mythos und Sitte* [Folk psychology: An investigation of the laws of development of language, myth and mores]. Leipzig: Engelmann.